

"את זהב בסופה"

(גדרים הלכתיים למאבק ציבורי)

הקדמה

השעה שבה רואה המאמר אור - קשה היא לעם כולו, והשאלות כבדות משקל הן. תחושת האתגר התעצמה בשעה שעסקתי עם תלמידי בלימוד הלכות לשון הרע בעיון. המאמר מוגש לפני הלומדים לאחר שעברו עליו בעיון כמה רבנים חשובים והערותיהם שולבו בגוף המאמר¹. כיהודים החיים על פי התורה, צריכים אנו גם לנהל את מאבקנו לאורה של תורה, ומתוך קבלה באהבה של הסייגים שהיא מציבה בפנינו. כך גם נוכל לשמור על כך שהמאבק לא יהיה הרסני, חלילה, שאחריתו מי ישרנו, אלא יהיה מאבק בונה - לנו ולעם כולו. לנגד עינינו צריכים לעמוד דברי רש"י במסכת קידושין (ל, ב):

"את זהב בסופה" - הכי דריש לה: ספר מלחמות - מלחמה שעל ידי ספר, אהבה יש בסופה. האומה לדורותיה ידעה מאבקים פנימיים מרים וכאובים. אינני מבקש לנסות לסלול דרך קלה וברורה במאבקים מעין אלו, אלא בעיקר להציב סימני דרך: תמרורי אזהרה ותמרורי הנחיה הלכתיים מכוחו של ספר התורה. אלה מחייבים עצירה, חשיבה וביורור פנימי. "אשרי אדם מפחד תמיד" - בדברי תורה. תהיות אלו יכוונו אותנו בדרך הישרה והראויה לניהול נכון של המאבק.

מחלה אני את פני הלומד שלא יתייחס למאמר רק בהקשר לשאלה הניצבת בפנינו בימים מתוחים אלו, אלא באופן כללי לגדרים הלכתיים למאבק ציבורי. אשר על כן **איני דן כלל בטענה שהמאבק בא למנוע מציאות של פיקוח נפש**, והנפקא מינות עקב הגדרת המצב ככזה²; אלא בשאלת השיח הציבורי בכל מיני סוגי מאבק ותמרורי ההלכתיים. השאלה המרכזית הניצבת ביסוד המאמר היא: מה הן ההנחיות ההלכתיות למאבק ציבורי

1. מאמר זה היה למראה עיניו של הגר"א נבנצל ואמור"ר הרב נחום נרי-ה.

2. **הערת העורך (ע. א.)**: השאלה היא אם יש מקום להתיר איסורי לשון הרע במאבק זה, בטענה שהמאבק בא למנוע מצב של פיקוח נפש. ואכן יש לעיין בשאלה זו: האם יש סמכות לאזרחים לקבוע במקום השלטון שמדיניותו תוביל לפיקוח נפש? כאשר הדבר שנוי במחלוקת ציבורית עזה, השלטון הוא המוסמך באופן פשוט לקבוע את הדבר? שונה היא ההתייחסות למחלוקת ערכית בין השלטון לבין האזרחים, שהיא נתונה להכרעה הלכתית. ועיי במאמרו של הרב יעקב אריאל "מאבק ימית בראי ההלכה", שו"ת באהלה של תורה ח"א סי' ד פרק ו.

תשובת הכותב: הגר"א נבנצל אמר לי שלדעתו יש לאזרחים סמכות לפעול על פי הבנתם את המצב כפיקוח נפש. **הערת הרב נחום נרי-ה**: לעני"ד לאזרחים סמכות לפעול על פי הבנתם בתנאי שהם יודעים את המציאות הצבאית כפי שידועים רבי-השלטון. ברם אם טולי ידיעה הם, הכרעת שלטונות המדינה - היא הקובעת. במה דברים אמורים? בשעה שכל שיקוליהם נגזרים רק מהידע אשר בידם; ברם אם הכרעותיהם נגזרות מהיבטים אישיים או שיקוליהם בשטחים רבים מוטעים ואין אמון בהם - נראה שיש לאזרחים לבקר ולהתריע על פי הבנתם.

בתחום שמירת הלשון³? מתוך בחינת ההנחיות הללו נשאל את עצמנו: עד כמה הצורה שבה מתנהל המאבק הנוכחי עומדת בסטנדרטים הלכתיים, או שבלהט הוויכוח המטרה מקדשת את האמצעים? הרי מוסכם על כולנו שגם מאבקים ציבוריים אמורים להימצא במרחב של "ד' אמות של הלכה"; ואם חוטאים אנו בזה, מחובתנו לבדוק ולתקן את עצמנו. אמנם יכול להיות שהלומדים לא ימצאו בדבריי חידושים רבי משמעות, אך יש חשיבות בחידוד, לימוד וחזרה, ואין בית מדרש ללא חידוש. אמנם מטרת המאמר היא ללבן את ההלכה ברמת "עיקר הדין"; אבל מציע אני בשאלות כגון אלו לנטות לפני משורת הדין, וזאת בהתבסס על דברי הגמרא:

דאמר רבי יוחנן: לא חרבה ירושלים אלא על שדנו בה דין תורה. אלא דיני דמגיזתא לדיינו!!!
אלא אימא: שהעמידו דיניהם על דין תורה ולא עבדו לפני משורת הדין. (בבא מציעא ל, ב)
שמעתי בשם הגרי"ד סולובייצ'יק זצ"ל שכידוע "כוח דהיתרא עדיף" ולכן בדורנו יש לנטות במה שאפשר - על פי גדרי ההלכה - לקולא⁴. אבל, הוסיף ואמר: אם מישוהו מחפש במה להחמיר על עצמו בעבודת ה', שיקפיד בשמירה על **הלכות לשון הרע**, וירבה בנתינת צדקה.

א. האיסורים הנוגעים למאבק על קיום מצוה

החפץ חיים כידוע, חילה את פני לומדי ספרו שמירת הלשון ללמוד את הפתיחה שכתב לספרו. בפתיחה זו מונה הוא את כל האיסורים שעליהם עלול אדם לעבור אם אינו מקפיד על הלכות לשון הרע כדבעי⁵.

לאחר עיון בדבריו שם, נראה שישנה קבוצה של לאוויים ועשין, שבמקרה שבו אנו דנים אינם רלוונטיים. הכוונה היא לאיסורים "הישמר לך פן תשכח את ה'", "ולא תחללו את שם קדשי", "לא תהיה אחרי רבים לרעות", ולעשין "ובו תדבק", ו"את ה' א-להיך תירא". הצד השווה שבהם, שהם מסורים ללב האומר, ולכן לא האמירה עצמה היא הקובעת, אלא המחשבה והכוונה הגורמות אמירה זו.

3. **הערת העורך (ע. א.):** השאלה אם מותר לנהל מאבק תוך הפרת חוק כזה או אחר, ותוך פגיעה מסוימת באזרחים, כגון: חסימות כבישים, דורשת דיון הלכתי נפרד (מעבר לשיקולים של אסטרטגיית מאבק מחד, ושיקולים חינוכיים - כלפי פנים וכלפי חוץ - מאידך), ואכמ"ל.

4. עפ"י רש"י ביצה ב, ב.

הערת העורך (ע. א.): בהקשר זה יש מקום לסברה הפוכה, משני צדדים: (א) חומרא בלתי הכרחית בהלכות לשון הרע עלולה להוות פגיעה בצד השני של המטבע, והיא האחריות לנושא שעליו נאבקים. (ב) במיוחד בהקשר כזה, הוספת חומרות לא תביא ליתר שמירה על הלשון, אלא להיפך, לתחושה שלא ניתן להיאבק במסגרת ההלכה, ומתוך כך להחלטה לצאת מגבולותיה.

תשובת הכותב: בהלכות לשון הרע, לא לדבר זה החומרא! ואף אם יש צדק בדברך מההיבט המעשי, הרי מן ההיבט החינוכי עלינו להציב זאת כקריאת כיוון ותביעה יתירה לעורר לחשיבה נוספת בעניין.

5. דומה, שניתן לחלק באופן גס את הלאוויים והעשין לשלשה חלקים: (1) כאלו השייכים באופן עקיף, כגון: "וקידשתיו", "אלמנה ויתום לא תענון" וכדו'. (2) איסורים ומצוות ישירים, כגון: "לא תלך רכיל", "לא תשנא", "ואהבת לרעך" וכדו'. (3) כאלו אשר משיקים לאיסור לשון הרע ורכילות, למשל: "לפני עיוור", "לא תיקום", "הוכח תוכיח" וכדו'. טענתי מתייחסת לסוג השלישי.

לשם המחשה נתמקד בלאווים הראשון והשני שאותם הזכרנו, ומהדיון בהם נסיק גם לגבי שאר הדוגמאות. ואלו דברי החפץ חיים:

ועובר נמי המספר לשון הרע בלאו ד"הישמר לך פן תשכח את ה' א-להיך", שהוא אזהרה לגסי הרוח, כי כיון שהוא מלעיג ומתלוצץ על חברו, מסתמא הוא מחשיב את עצמו לחכם ולאיש באנשים, כי אילו היה מכיר את נגעי עצמו, לא היה מלעיג מחבירו... ועובר נמי המספר והמקבל בלאו ד"לא תחללו את שם קדשי", אחרי שאין בזה תאוה ולא הנאה גשמית, שעל ידי זה יתגבר יצרו עליו, על כן נחשב העוון הזה כמרד ופריקת עול מלכות שמים בעלמא, ומחלל שם שמים בזה⁶.

קביעות אלו נכונות, כאשר המקרה הנדון הוא אמירה סתמית של לשון הרע, שיש בה משום שכחת ה' וגאוה, ופעמים גם חילול השם; שמאחר שאין מניע לחטא, הרי הוא כמרד מכוון. אך במאבק על קיום מצוה - אין המניע גאוה או התנשאות ח"ו, ובוודאי לא רצון למרוד בה' או להרים יד מתוך פריקת עול, אלא מתוך זיכרון ה' ומרצון להגן על מצוות יישוב הארץ, נאמרים בטעות דברים אסורים.

ב. דין "אפי תלתא"

מאבקים ציבוריים מטבע הדברים נערכים לא רק בחדרי חדרים, אלא בשיתוף קהל גדול ומגוון. כידוע, במדינה דמוקרטית הציבור הוא זה שאמור להכריע באמצעות נציגיו, ואשר על כן חשוב מאוד הדיון בהיתר זה של "אפי תלתא", כדיון בפני עצמו, ללא תלות בשאלת התועלת. השאלה הנשאלת היא: האם אכן כל ביקורת שהיא יכולה שתיאמר מעל גבי במות ציבוריות מכוח ההיתר של "אפי תלתא", או שמא היתר זה מוגבל, ולא ניתן להסתמך עליו אלא אם כן האמירה היא לתועלת (דבר שיידון בנפרד)?

היתר זה של "אפי תלתא" מופיע במפורש בגמרא:

כל מילתא דמיתאמרא באפי תלתא לית בה משום לישנא בישא. (בבא בתרא לט, ב)

ואולם נראה כי לא שפר חלקו של היתר זה, וזאת כנראה עקב ריבוי השיטות להבינו. ישנו קושי בהלכה זו: מהי הסברה שדבר הנאמר בפני שלושה, גם אם זה לשון הרע, ייהפך הוא למותר? וכי יש כוח ביד שלושה להפוך איסור להיתר? ואכן כאשר מצטטים היתר זה, תמיד מלווה הציטוט בדברי החפץ חיים (הלי לשון הרע ב, י):

אחרי כל הדברים והאמת האלה שביארנו, ראה אחי, כמה יש להתרחק מקולא זו, שכמעט אין לה מקום במציאות, ובפרט שאף אם יצטרפו כל הפרטים, גם כן צריך עיון אם הלכה כדעה זו, אחרי שלדעת הרבה פוסקים אין שום מקור לקולא זו מהש"ס.

אך דומה שאם נעיין היטב בדבריו שם נמצא בנוגע להיתר זה מחלוקת ראשונים, ודבריו הנ"ל - שאין לקולא זו מקור - נוגעים רק לשיטתו של הרמב"ם. אך חפץ אני לעיין דווקא בשיטת בעלי התוס' שם, ומדבריהם ניתן לדלות יסוד הלכתי חשוב. וכך נכתב שם (בבא בתרא לט, ב) ד"ה לית):

6. דיונו כאן הוא על עצם הוויכוח שגורר פעמים אמירת דברי גנאי, ולא על התנהגות של בודדים, שאכן פעמים יש בה משום חילול השם.

לית בה משום לישנא בישא - פירוש לאותו שאומר לפני ג', דברק יש בערכין מייתי עלה הא דאמר ר' יוסי: "מעולם לא אמרתי דבר וחזרתי לאחוריי"; פירוש - שלא היה חושש אם ישמעו בעלים.

לפי פשטות שיטתם יש היתר לאדם האומר בפני השלושה, לומר לשון הרע.

החפץ חיים מסרב להבין את דברי התוס' כפשוטם, ומקשה עליהם כמה קושיות:

1. אם שקר הוא דובר, מאי מהני שזה באפי תלתא? כי במה שונה דין זה ממוציא שם רע שמדבר בפני ב"ד שגם הם כרגיל שלשה ואולי אף עשרים ושלשה, ואעפ"כ נחשב הוא כמוציא שם רע?

2. אם אמת בפיו, הרי ככל שירבו השומעים תגדל הבושה ומהיכי תיתי להתיר?

3. הגמרא בערכין מביאה, שקטורת מכפרת על לשון הרע שבצינעא, והפעמונים שבמעיל הכהן גדול מכפרים על לשון הרע שבפרהסיא. מוכח שיש איסור לשון הרע גם בפרהסיא⁷, ובעלמא קיי"ל שפרהסיא זה עשרה מישראל!

4. אם בדיבור זה הוא מגנה אותו, הרי שגם בפניו דבר זה אסור! ומדוע יהיה מותר באפי תלתא?

5. הגמרא מחדשת היתר מיוחד לשליח בית דין לספר לבית הדין אם חירפו אותו. ואם אין איסור לומר לשון הרע בפני שלושה אנשים, למה יש צורך בהיתר מיוחד של שליח בית דין? לכן מכריע החפץ חיים שאין כוונת בעלי התוס' לכל לשון הרע, אלא לסוג כזה המשתמע לשני פנים: חיובי ושלילי. אם אמר היגד שכזה בפני שלושה, יודע הוא שיגיעו הדברים אל האדם שעליו דיבר, ומוכח שלא התכוון לבזותו אלא כוונת דבריו היא לאותה משמעות חיובית. וכך מוכח מדבריהם של בעלי התוס' על דברי הגמ' בערכין שדנה גם היא בהיתר זה.

מתוך עיון בדבריהם למדים אנו שיש שני קצוות: הקצה האחד הוא, אמירה בעלת שתי משמעויות, ואם אמר בפני רבים כנראה התכוון לאמירה שאיננה פוגעת, שהרי ידע שהלה ישמע את דבריו. והקצה השני הוא אמירה של דברי גנאי בפניו שהיא חוצפה ואסורה⁸. וכך אומר החפץ חיים (הלי לשון הרע ד, א):

ובצד אחד גדול איסורו בפניו משלא בפניו, דבפניו, לבד אסור לשון הרע, הוא מלביש את עצמו על ידי זה במידת העזות והחוצפה⁹, והוא מעורר יותר מדנים על ידי זה...

7. הערת הגר"א בנבצאל: והרי גם המרגלים ודואג האדומי דיברו בפרהסיא!

8. גישה זו מקבלת חיזוק מדברי רבנו יונה (מובאים בשיטה מקובצת ב"ב שם, בפירוש השלישי): "ועיקרא דהא מילתא... דאמר ר' יוסי: מימי לא אמרתי דבר וחזרתי לאחורי. פירוש: לא האשמתי אדם שלא בפניו, אלא אם כן ידעתי בעצמי שאפילו היה כאן הייתי אומר בפניו, ולא הייתי בוש ממנו ולא מחניף לו, וגם הייתי נוהר שיהא דבר ברור אצלי ולא הייתי מאשים אדם מספק. והמידה הזאת מוכחת על האדם שאינו מתכוון ליהנות בנתינת פגם בחבירו אלא מתכוון הוא שישמע עצה שהבריות מגנות אותו וישוב מדרכו, וגם כדי לגנות המעשים הרעים. ועל ענין זה אני אומר: 'כל מילתא דמתאמרה באפי מרה לית בה משום לישנא בישא', כלומר, באפי מרה או ברבים שיגידו לו...".

9. יש להדגיש שהחוצפה איננה איסור נוסף אלא העצמת הלשון הרע. כך מוכח מדברי התוס' בערכין טו, ב ד"ה כל מילתא (בסופו).

אך הבה ונעיין במציאות של ימינו. כאשר אדם מעמיד עצמו לבחירת הציבור בדמוקרטיה פתוחה כשלנו, והוסף לכך את אמצעי התקשורת על כל סוגיהם, האלקטרונית והכתובה, יודע כל נבחר שמעשיו חשובים לביקורת הציבור. וברגע שהוא נכנס למגרש הפוליטי, מסכים הוא למציאות נתונה זו של להיות מבוקר¹⁰, או לפחות משלים עמה, וזאת לדעתי רק במסגרת הוויכוחים סביב דעותיו ומעשיו הציבוריים. על בסיס דברים אלו, האם ביקורת שאיננה משתמעת לשני פנים היא בהכרח חוצפה, או שיש מציאות ביניים, של סוג ביקורת כזו שאותה המבקר היה אומר גם מעל בימת הכנסת מול פני יריבו הפוליטי? אמנם היא פוגעת בכבודו כביקורת, אך לא ניתן להגדירה כחוצפה. והרי יסוד ההיתר הנ"ל של "אפי תלתא" באבק לשון הרע נעוץ בכך שהשומעים מבינים שאין כוונה לבזות אלא ליידע. גם ליידע את הציבור וגם ליידע את האדם שעליו מדברים, שידע ויפנים, שאינו יכול לעשות ככל העולה על רוחו מבלי יכולת הציבור להגיב. וכפי שכותב במפורש רבנו יונה (מובא בשיטה מקובצת לב"ב לט, ב, בפירושו השני):

ועל זה אמרו: "כל מילתא דמתאמרא באפי תלתא לית בה משום לישנא בישא" ומותר לו לאומרה אם הוא שהדבר אמת. דאילו בפני אחד או שניים אמר הדבר, מיחזי דמשום לישנא בישא קאמר, לפי שהוא רוצה ליתן פגם לחברו, ונהנה לספר לשון הרע. אבל כשאומר לפני שלושה דברהסיא הוא, יש לתלות שהוא מתכוון שיגיעו הדברים לאוזניו, ויתקן מעשיו... בלשון למדנית הייתי מגדיר זאת כך: יש לחקור, האם ההיתר של "אפי תלתא" הוא סימן או סיבה? פירוש, האם זה שאמר בפני שלושה סימן שלא התכוון לדבר רע, ולכן מותר לומר זאת, או שזאת סיבת ההיתר? מה שהחפץ חיים שולל מכול וכול הוא ש"אפי תלתא" מהווה סיבה. אבל לדעת התוס' ועוד ראשונים גדר זה מהווה סימן לכך שאין כוונתו לגנות. במקרים כאלו, אם אכן כוונתו למתיחת ביקורת, שהיא הכרחית במערכת ציבורית-דמוקרטית, הרי אין השומעים מבינים זאת כפגיעה אישית אלא כביקורת על דעה או על גישה. ולכן נראה לענייך שכל ביקורת מסוג זה שתיאמר בפני ציבור, והציבור אכן יבין אותה כמסירת מידע חשוב - אין בה משום לשון הרע. ומותר יהיה למתוח ביקורת שכזו ללא תלות בתנאים של אמירה לתועלת (להלן פרק ה), כי הציבור כולו יבין שזו ביקורת המהווה מרכיב בלתי נפרד מההווה הדמוקרטי, וממילא אין זה לשון הרע. לכן, אם אין ביקורת זו מוגדרת כלשון הרע, גם אין זו חוצפה. והעובדה שהאדם אומר אותה באפי תלתא מוכיחה שאין כוונתו לגנות אלא למסור לשומעים מידע חיוני¹¹.

10. בתחילה חשבתי לטעון שיש בזה מחילה על בזיון, והעיר לי הגר"א נבנצאל שמחילה בעל כורחו לאו שמה מחילה, ולכן שבת לשנות פרק זה בשינוי. ועיי במאמרו של הרב עזריאל אריאל "לשון הרע במערכת ציבורית דמוקרטית", 'צהר' ה עמ' 43-44.

11. הערת העורך (ע. א.): דברי רבנו יונה מוסבים על לשון הרע לתועלת, כאשר אחד ממבחני התועלת הוא אומץ ליבו של המבקר להזדהות ולעמוד בפומבי מאחרי דבריו. ולדעתו, היתר "אפי מרא" ו"אפי תלתא" הם שני מקרים פרטיים המאפיינים לשון הרע לתועלת. ובפירושו כתב הר"י: "אלא מתכוון הוא שישמע עצה שהבריות מגנות אותו וישוב מדרכו וגם כדי לגנות המעשים הרעים". ומכיוון שכך, נראה שאי אפשר לפטור את ההיתר הזה מכל התנאים של לשון הרע לתועלת. ועיי במאמרו "לשון הרע במערכת ציבורית דמוקרטית", 'צהר' ו עמ' 53.

למשל: יש שייחסו לראש הממשלה מטרות צדדיות שאינן נוגעות לגופו של עניין, מבלי שהיה בידם להוכיח את דבריהם. האם יש בכך משום לשון הרע, או שחובה להפנות את תשומת לבו של הציבור לכך שייכתן ששיקוליו של ראש הממשלה אינם ענייניים, ולכן על הציבור להימנע מלתמוך בתוכניתו מתוך אמון עיוור? דוגמא נוספת היא הטענה המפנה את תשומת הלב של הציבור לפרשיות השחיתות שלכאורה מעורבים בהן בניו של ראש הממשלה, ואשר לפי מה שפורסם טענות משפטיות פורמליות חילצו אותו בעור שיניו ממשפט פלילי. טענות והאשמות מעין אלו מבקשות לקעקע את אמינותו.

אולי דוגמאות אלו אינן שייכות לגופו של עניין, אולם הן רלוונטיות לדיון הציבורי. אכן אלו בדיוק סוג הדוגמאות שניתן להתיר את אמירתם **רק מכוח ההיתר של אפי תלתא**¹², כי ברור לכול, שטענות אלו נועדו לגרום לציבור לחשוב, וליידע אותו במניעים לכאורה, אשר אולי אינם גלויים וידועים. ואדרבא, לו ביקורת כזו תושמע בריש גלי ובלי התלהמות, תחייב היא את ראשי השלטון להוכיח את טוהר כוונתם, ואז ירא הציבור וישפוט.

אמנם כל זה בביקורת אמיתית וכנה על דעותיו של האיש. ודומה שבכלל זה ניתן להכליל גם ציטוט מדבריו שאמר פעם וחזר בו, על מנת לאלצו להתמודד עם הקושי שהדבר מעלה¹³. אך בשום אופן אין ללמוד מכאן היתר להעליב ולפגוע, שהרי איסור אונאת דברים קיים גם אם הטענה היא אמת, ולפעמים יש בכך גם חוצפה ועזות¹⁴.

ג. "ונשיא בעמך... - בעושה מעשה עמך"

האם מותר לתקוף מנהיג ציבור, בלא צורך להקפיד על גדר שמיירת הלשון בתואנה שהמנהיג יצא מכלל "לא תלך רכיל בעמך"? אם כן, יש מקום לברר: איזה מעשה עבירה מפקיע את הנשיא מכלל "עמך"? נגזרת מכך השאלה, האם גם על מי ששומר תורה ומצוות, המוביל מהלך המנוגד לתורה, חל דין זה של אינו "עושה מעשה עמך"?

לכאורה יש מקום לטעון שכלפי אדם שאינו שומר תורה ומצוות לא נצטוינו לשמור על גדר לשון הרע, שהרי כך פסק החפץ חיים (ה' לשון הרע ח, ה):

אותן האנשים שיש בהם אפיקורסיות - מצוה לגנותם ולבזותם בין בפניהם ובין שלא בפניהם בכל מה שהוא רואה עליהם ושומע עליהם.

אך לא רק לגבי דיבור לשון הרע נאמרה הלכה זו, אלא גם לעניין כיבוד נשיא ושליט¹⁵, שהרי

12. כי הן לא יעמדו במבחן שבע הדרישות שדורש החפץ חיים לשם הגדרת אמירה כבעלת תועלת.

13. היתר זה תואם להפליא גם את שיטת רש"י בערכין טו, א, בהסבירו את ההיתר דבאפי תלתא.

14. אכן קשה מאוד לתת דוגמאות ולמתוח קו ברור ומדויק, מה אסור ומה מותר. אלא שישוד היתר זה מסור ללב האומר והסיבות המניעות לאמירתו, וטוב שכן.

על כך יש להוסיף: לפי חוקי מדינת ישראל, אם יטען המפרסם: 'אמת דיברתי' ויוכיח את דבריו - אין עילה לתביעה נגדו (דבר המנוגד להלכה). ההיגיון בחוק הנ"ל הוא שיש צורך שידע הציבור את האמת, כי הוא זה שמחליט ועליו לשפוט את נבחרי הציבור (ועי' במאמרו של הרב עזריאל אריאל "לשון הרע במערכת ציבורית דמוקרטית", 'צהר' ה-ו ובהערות הגר"א בנצל על טובי העיר, 'צהר' ה שם עמ' 39). האם טענה חמורה ככל שתהיה במסגרת מאבק ציבורי, שתלווה באמירה: 'אם אתה רוצה, תבע אותי!!!' - תהיה מותרת?

15. עיי ספר המצוות לרמב"ם, לא תעשה שטו: "שלא לקלל כל מי שיש לו ממשלה לצוות והוא במעלה העליונה, בין שהיתה מעלה שלטונית או מעלה תוריית והיא הישיבה...".

נצטוונו "נשיא בעמך לא תאור" (שמות כב, כז), ודרשו חז"ל (סנהדרין פה, א): "בעושה מעשה עמך".

ובאופן כללי יותר לגבי איסור אונאת דברים, כבר פסק הרמ"א (חו"מ רכת, א):
ויש אומרים דאין מצווין על אונאת דברים אלא ליראי ה'.

ולכאורה יש להסיק מכאן, שאם המאבק מתנהל כלפי מנהיג שאינו שומר מצוות - הכול מותר! אך עוד בטרם נפנה לעיין בשאלה אם אכן מותר לפגוע בכל נושא משרה שאינו שומר תורה ומצוות, יש מקום לשאלה מקדימה בעלת חשיבות מרובה, והיא: מפני מה יש איסור קללה מיוחד לנשיא, והרי אסור לקלל גם יהודי פשוט? ואמנם הגמרא (סנהדרין סו, א) דנה בזה, ומסיקה שיש איסור קללה מיוחד לנשיא, איסור מיוחד לדיין ואיסור לכל יהודי. וכך פוסק הרמב"ם (הלי סנהדרין כו, א):

כל המקלל דיין מדייני ישראל עובר בלא תעשה... וכן אם קילל הנשיא - אחד ראש סנהדרי גדולה או המלך - הרי זה עובר בלא תעשה... ולא דיין ונשיא בלבד, אלא כל המקלל אחד מישראל - לוקה...

ויש הבדל בין האיסורים. בדיין, המוקד הוא אי ציות להוראתו, ובנשיא הבעיה היא בעיקר המראת פיו. אך הצד השווה שבהם הוא אי ציות לסמכות, שתוצאתו **פגיעה** בציבור. וכך כותב ר' עובדיה ספורנו (שמות שם), שפגיעה בנשיא היא **בשלטון** התקין.

כי אמנם קללת המלך ורעתו תהיה על הרוב סיבת רעה רבה **והיזק לציבור**¹⁶.

הדברים רמוזים ברמב"ם בספר המצוות שם, ומפורשים בספר החינוך:

...אי אפשר לישב בני אדם מבלי שיעשו אחד מביניהם ראש על האחרים... מפני שדעות בני אדם חלוקין זה מזה... ומתוך כך יצא מביניהם הביטול והאסיפה בפעולות, ועל כן צריכין לקבל דעת אחד מהם, **אם טוב ואם רע... וכל זה טוב מן המחלוקת שגורם ביטול גמור**. ומאחר שהממונה לראש סיבה אל התועלת שאמרנו... ראוי הדבר וכשר שלא נקל בכבודו, וגם שלא לקללו אפילו שלא בפניו, וכל שכן בפני עדים, כדי שלא נבוא מתוך כך לחלוק עמו... והמחלוקת עליו כבר אמרנו ההפסד הנמצא בשבילו.

העולה מכל האמור שהאיסור המיוחד בקללת נשיא הוא מפני הפגיעה בציבור. ובכל זאת, אם הנשיא אינו שומר תורה ומצוות ואינו עושה מעשה עמך, אף שתהיה פגיעה בציבור - אין המקללו עובר על האיסור של "ונשיא בעמך לא תאור".

אך כמה הסתייגויות יש בדבר¹⁷:

1. יש מחלוקת בין הראשונים אם כאשר נשיא אינו עושה מעשה עמך מותר לקללו, או שרק פטור מעונש אם קיללו¹⁸. ואכן הרי"ף (יבמות ה, א) והרמב"ם (הלי ממרים ה, יא; ו, יא) פסקו שאין פה היתר אלא פטור מעונש. התוס' (יבמות כב, ב ד"ה כשעשה) ועוד ראשונים חולקים על כך וסוברים שרשאי לקללו אם אינו עושה מעשה עמך, וכדבריהם הכריע הגר"א (יו"ד סי' רמא סעי' ו).

16. ועיי העמק דבר שם שכתב: "אלא הזהיר על הנשיא ביותר. משום שמורגלים בזה וגם שמקלקלים בזה הליכות עולם".

17. עיי מאמריו של הרב יהודה זולדן ביצ'ה' ג וביתחומין' יט; מאמר הרב אברהם שרמן ביתחומין' א-ב; מאמר הרב בן

ציון קריגר ביתחומין' כ; הרב אלימלך בר שאול, 'מצוה ולבי ח"א פרק ז.

18. עיי מאמרו הנ"ל של הרב יהודה זולדן ביצ'ה'.

אולם כאן יש מקום להערה חינוכית: לית מאן דפליג שבסתם 'אינו עושה מעשה עמך' אין "מצוה" לקללו ולצערו¹⁹. ועל כך כבר אמרו חסידים שמה שיותר - לפעמים מיותר.

2. מה נפשך: אם יש צורך לבזותם בגלל התנהגותם האישית שהיא מנוגדת לתורה - הרי שאין היתר לכבדם. ואם כן, כיצד אנו נוהגים לאמץ אל לבנו בשמחה את ראשי השלטון בשעה שהם אומרים דברים הערבים לאוזנינו, הרי הם עדיין כופרים בה' ובתורתו? וכידוע, היו מגדולי דורנו - כמו הרצי"ה זצ"ל - שנהגו בראשי השלטון כבוד ללא התניה, וגם בשעה שהללו לא הקפידו כלל על שמירת מצוות²⁰.

3. מה מעמדם ההלכתי של אחינו המכונים "חילוניים"? בדבר זה הדעות חלוקות בין פוסקי זמנינו. מהם המצדדים להגדירם כ"תינוקות שנשבו", וממילא אינם נפקעים מכלל "עמך", גם אם אינם "עושים מעשה עמך". אך יש מהפוסקים הטוענים שאין להם דין "תינוקות שנשבו", שהרי יש להם אפשרות להכיר את התורה²¹; ומכיוון שכך, אינם בכלל "עמך" לענין ביזוי ולשון הרע.

עם כל זאת, נראה לעני"ד שאל לנו להתייחס לכלל הציבור המכונה "חילוני" כמקשה אחת. יש מהם משכילים גדולים שלמדו הרבה והם מצהירים על עצמם שהם חילונים במודע ומתוך רצון והכרה, ויש מהם הבאים מבתיים דתיים. ומה מעמדם של אלו אשר באופן שיטתי מרימים יד בתורת ישראל²²?

אם ראשי השלטון עושים דבר המנוגד לתורה, ומוכיחים אותם על כך והם עומדים על דעתם, יש לדון במצב כזה משני פנים: האחד - האם בגלל מעשה אחד²³ או עמדה פוליטית בנושא מסוים הם יוצאים מכלל "עמך", בהנחה שלשאר הדברים הם כתינוקות שנשבו²⁴? והפן השני - גם במעשה זה שאותו הם מובילים לדעתם יביאו מזור ושמחה לעם ישראל. כדאי להביא בהקשר לזה את דברי הגמרא (שבת יא, א):

אם יהיו כל הימים דיו ואגמים קולמוסים ושמים יריעות וכל בני אדם לבלרין - אין מספיקים לכתוב חללה של רשות. מאי קראה? "...שמים לרום וארץ לעומק ולב מלכים אין חקר". ומרתק ביותר הסברו של המאירי שם:

לעולם יהא אדם מתפלל בשלומה של מלכות, ולא יהרהר אחריהם **אף על פי שראה לפעמים מצד פעולותיהם דברים שהם שלא כהוגן למראה עיניו**; אלא יהפך בזכותם וכריעים לכף זכות כמה **שאפשר לו, שלא נתנה כוונתם להיות נודעת לשעתה** ודרך צחות אמרו: "אילו... - אין מספיקין לכתוב חללה של רשות", ר"ל: עומק עצתם וכוונתם, והוא שנאמר: "ולב מלכים

19. כמובן, יש כאלו שמצווה לביישם כגון החנפים והמסיתים. וצ"ע בשאלה אם השלטון בזמננו הדרדר עד כדי כך.

20. עיי בברויו בספר 'להלכות ציבור', במכתביו אל ראשי ממשלת ישראל, גם בתקופה של חילוקי דעות קשים.

21. **הערת הגר"א נבנצל**: כן היתה דעת אדמו"ר זלה"ה (=הגרש"ז איערבך זצ"ל: י. נ.) לגבי מעשה שבת. ועיי שו"ת שבת הלוי (ח"ט ס"י קצח), שכתב: "קשה ליתן להם ממש דין תינוק שנשבה, אעפ"י שוודאי אנוסין הם עיי חינוך הרע שנותנים להם".

22. ואין לקבל את הגדרתו הגורפת של הרב וסרמן במאמרו ב'צה"ד': "שהשונה ופורש בדורותינו נחשב כאנוס בגלל שטף הכפירה שמסביבו".

23. בהנחה שלגבי שאר דברים הם כתינוקות שנשבו.

24. עיי במאמרו הנ"ל של הרב יהודה זולדן, פרק ג.

אין חקר²⁵.

ולכן נראה שאף שיש אולי היתר מסוים להטיח ביקורת ללא מגבלות, בתואנה שראשי השלטון לעת עתה אינם "עושים מעשה עמד" עדיף וכדאי להימנע מהיתר מכוח זה²⁶. ואולי בזכות זה שלא נתייחס אליהם בצורה כה שלילית יטיב ה' לנו ויפנה לבבם אלינו, שהרי "כמים הפנים לפנים כן לב האדם אל האדם"²⁷.

ד. לדיראון עולם

האם כאשר הוויכוח הציבורי ניטש על דבר שתהיה לו השפעה על כלל ישראל, לא רק בדור הזה אלא גם בדורות הבאים, יהיה מותר לבזות ולפרסם כדי לאיים וכדי להתיע, או כדי להבהיר את חומרת המצב²⁸?

הגמרא (יומא לח, א) מתארת קבוצות של אנשים עם יכולות מיוחדות, שמכיוון שלא רצו לחלוק את הידע המקצועי שלהם, על כן הם נזכרים לדיראון:

ואלו לגנאי: של בית גרמו - לא רצו ללמד על מעשה לחם הפנים, של בית אבטינס - לא רצו ללמד על מעשה הקטורת, הוגרס בן לוי - היה יודע פרק בשיר ולא רצה ללמד, בן קמצר - לא רצה ללמד על מעשה הכתב. על הראשונים נאמר: "זכר צדיק לברכה". ועל אלו נאמר: "ושם רשעים ירקב".

אמנם ניתן וצריך להעמיק בגמרא שם, שהרי גם אותם אנשים המוזכרים לגנאי בפירוש במשנה הסבירו את עצמם בדרך שהיה בה לשבח²⁹, ור' עקיבא, כאשר שמע את ההסבר, אמר: "מעתיא אסור לספר בגנותן של אלו". אך החפץ חיים (הלי לשון הרע ד, ח) מסיק מכאן הלכה למעשה: כשביט דין אומרים לאדם דין אחד... ואינו רוצה לקים בשום אופן ואין לו תשובה במה שאינו מקיים - מתר לספר גנותו, ואף לרשום את גנותו בספר הזכרונות לדור דורים...³⁰

25. ועיי ר"ן שם, הדורש את הגמרא הפוך לגמרי: "חללה של רשות. פ"י ונפקא מינה להא דאמרינן באבות. ואל תתוודע לרשות - שבכל שעה ושעה חושבין על האדם שיתחייב למלכות". ועיי חידושי אגדות למהר"ל שם; ליקוטי מוהר"ן, מהדורא קמא ס"י קצא.

26. כך הורה הרצי"ה זצ"ל. עיי בשיחותיו לספר ויקרא, עמ' 175.

27. הערת הגר"א נבנצל: האם החפץ חיים לא ידע זאת?

28. הערת העורך (ע. א.): יש להעיר שהרצי"ה זצ"ל השתמש בביטוי "לדיראון עולם" ביחס לאישים וממשלות שפגעו בארץ ישראל. עיי 'להלכות ציבורי' כרוז ל, לו, פב, פז ועוד.

29. חפץ חיים, הלי לשון הרע כלל ד, באר מים חיים ס"ק לה.

30. הערת העורך (ע. א.): "לדיראון עולם" - זהו סוג של לשון הרע לתועלת; ולעתים, אף אם אין תועלת בטווח הקצר, יש תועלת לטווח הארוך, בעיצוב התודעה המוסרית של הציבור בדורות הבאים. והדברים מוכחים מדברי רבנו יונה המובאים בשטמ"ק לבי"ב לט, ב, שהובאו לעיל.

תשובת הכותב: לעני"ד לא נכון הדבר שזה סוג של תועלת, מכמה סיבות:

א. אין זה סוג של תועלת הבאה להביא את החוטא לתיקונו, אלא מסוג התועלות שבגינן הרשעים, אף שאין בכך תועלת לאותו אדם.

ב. היתר זה אינו נתון במגבלות התועלת אלא בהחלטת בית דין. דומה הדבר יותר למעין כתב סירוב או נידוי בית דין מאשר היתר תועלת.

אך כאשר אנו משליכים הלכה זו לימינו אנו, לעני"ד לא ניתן להסיק מסקנות למעשה, אף שזו הלכה פסוקה בחפץ חיים, מהסיבות הבאות:

1. אין פה התראה של בית דין.
2. הרבנים וגדולי הדור אינם נתפסים אצל השלטון כבעלי סמכות מחייבת.
3. כבר הזכרנו כמה פעמים את הסברא שכוונתם לדעתם היא לטובה³¹. על אף כל האמור אין לי ספק שימים יגידו, או כפי שאומר הביטוי "ההיסטוריה תשפוט" מי ייזכר לטוב ומי לאו³².

ה. היתר לשון הרע לתועלת

אין כל ספק שההיתר המרכזי שעליו ניתן להסתמך בכל מאבק ציבורי, הוא הדיבור לתועלת³³. שהרי עניין המאבק הציבורי במהותו הוא לא לגנות ולהכפיש, אלא להשיג מטרה ציבורית מסוימת. לכן חשוב להבין את ההיתר ובאילו תנאים ניתן אכן להסתמך עליו. ראשית נבהיר מה זה "לתועלת". אין להבין זאת בצורה של "המטרה מצדיקה את האמצעים", שהרי גם אם מישהו ייאלץ לעמוד בפני הברירה לדבר לשון הרע או לאבד את פרנסתו - אסור לו לומר לשון הרע³⁴.

אלא הגדרת תועלת נוגעת יותר ביסודות גדרי לשון הרע. **דיבור מזיק הוא בגדר לשון הרע**. **דיבור לתועלת איננו לשון הרע**, כי אין הכוונה בפרסום לפגוע במישהו, להרע לו או לגנותו, אלא להועיל.

ורק אזכיר את התנאים הבסיסיים להיתר תועלת:

1. לוודא את העובדות.
2. לברר ולאמת את כל הנסיבות.
3. להוכיח את החוטא לפני הפרסום³⁵.
4. לא להגזים.

ג. היתר לשון הרע לתועלת הוא בדברים שבין אדם לחברו, ופה עיקר העניין הוא בין אדם למקום (עיי' הלי לשון הרע כלל י, בבאר מים חיים ס"ק א).

ד. אמנם ודאי שיש בפרסום החוטא תיקון ותועלת, אך צריך לחלק בין ההיתר לתועלת לבין שאר ההיתרים, שהגם שיש בהם תועלת, לא התועלת שבדבר היא סיבת ההיתר. לכן לדעתי חילק החפץ חיים את התועלות ולא קיבץ אותם כולם בפרק אחד. הנפק"מ העיקרית תהיה בשאלת הצורך בשבעת התנאים.

הערת הרב נחום נריה - יש לשקול עד כמה התועלת בטוחה ואם סיכוייה לחנך ולעצב הם ודאיים. האם סיכוי כלשהו להועיל הופך את הדברים לתועלת?

31. זוכר אני שיצאנו לאחת ההפגנות נגד הסכם אוסלו, שם הושמעו אמירות בוטות נגד ראש הממשלה דאז, יצחק רבין. בשיעור השבועי במוצאי שבת דיבר מו"ר הרב חיים דרוקמן שליט"א וצעקתו עדיין מהדהדת באוזניי, וכה אמר: "רבין לא בוגד!!! רבין טועה!!!".

32. עיי' נחמיה ג, ה בעניין "אדירי תקועי"; חפץ חיים, שם עולם פרק יז; שיחות הרב נבנצאל לפרשת תרומה.

33. נקודה זו נידונה בהרחבה במאמרו של הרב עזריאל אריאל ב'צהר' ו, ולכן אזכיר כאן בעיקר ראשי פרקים.

34. עיי' חפץ חיים, הלי לשון הרע א, ו.

35. תנאי זה לא כל כך שייך בנד"ד. עיי' הלי לשון הרע י, ז.

5. לכוון לתועלת, ולא מצד שנאה שיש לו עליו מכבר.
 6. לוודא שאין דרך אחרת להשיג את אותה מטרה.
 7. שלא יזיק לו יותר מאשר אילו היה מעיד כנגדו בבית דין³⁶.
 לשם ההדגמה, ננקוט שוב בדוגמאות מהמאבק הנוכחי. בתחילת הדרך הרבו לצטט את דברי חלק ממפקדי הצבא אשר סבורים שההתנתקות טומנת בחובה סכנות מרובות ומיותרות, ובמקביל עסקו בהסברה חיובית על ערכה של הארץ, חיבתה וזכותנו עליה. הדיון כלל לא הידרדר לביטויי גנאי, העלבות, הגזמות והשערות. מתוך הסברים אלו יצאו נגד אלו אשר כינו אותנו כובשים וכו'.
 אך לעת צרה, עבר חלק קטן, אך קולני, של דוברי הציבור לדבר על סמך שמועות והערכות, ובעיקר הגזמות רבות, "הערות מתחת לחגורה" ו"יריות לכל עבר". באופן זה מאבדים את הלגיטימיות של ההיתר לתועלת שהרי מתחילים להעליב ולפגוע, מבלי לברר עובדות ונסיבות כנדרש.

1. לשון הרע לתועלת חינוכית

במסגרת חינוכית יש דרך ואמת, ואת הדרך הזו רוצים להנחיל לתלמידים. במסגרת חינוכית כזו רוצה הרב או המחנך להביא את תלמידיו לבחור בדרך הטוב ולהתרחק תכלית הריחוק מהרע, ולשם כך עליו גם להביא דוגמאות מפלוני או אלמוני, ולומר: ראו עד היכן הגיע הוא במעשיו. בנידון שלפנינו, פעמים שהמחנך מבקש להבהיר עד לאילו תהומות יכולים להגיע ע"י התרחקות מתורת אמת, ורוצה להביא כדוגמה את מעשיו של איש ציבור כזה או אחר. האם הדבר הזה מותר?

הלכה פסוקה היא, ששיקולים חינוכיים גם הם מהווים סיבה מתירה לדבר בגנותו של אדם. **יסודו של ההיתר אינו בגלל שאלת התועלת לנושא המדובר, אלא נעוץ בחיוב של "לא תעמוד על דם רעך" כלפי התלמידים וחינוכם.** וכך אומר החפץ חיים (הלי לשון הרע כלל ד, באר מים חיים ס"ק מא):

ועל אחת כמה וכמה היכא שיכול לבוא לידי טובה בחיי נפשות - דמות ומצווה נמי איכא. אך כיוון שהמכשלה רבה אצטט את דברי החפץ חיים בעניין (סעי' י):

אם רואה אדם באחד מידה מגונה... נכון לו לספר דבר זה לבנו או לתלמידיו ולהזהירם שלא יתחברו עמו כדי שלא ילמדו ממעשיו; כי העיקר מה שהזהירה התורה בלשון הרע... הוא אם כוונתו לבזות את חברו ולשמח לקלונו; אבל אם כוונתו לשמר את חברו שלא ילמד ממעשיו - פשוט דמות ומצוה נמי איכא.

אך באופן זה וכיוצא בזה נראה דמצוה להמספר לבאר הטעם, למה מספר בגנותו של חברו, כדי שלא יטעה השומע להתיר על ידו יותר מזה, וגם שלא יבוא לתמוה עליו ש... עתה הוא מספר בעצמו...

במקרה כזה אין צורך בכל ההגבלות המנויות בהיתר של לשון הרע לתועלת, כי כוונתו להפריש מהרע. ואף אם אינו יודע בוודאות את העובדות - מותר לו לדבר ולהזהיר, ובלבד שיבהיר לקהל השומעים כי מתבסס הוא על שמועות.

36. גם תנאי זה לא שייך בנד"ד.

השימוש בהיתר זה, יש בו נזק גדול, מפני שהוא יוצר סטיגמה והרחקה, וגורם לאנשים להתייחס לאחינו החילוניים כאל כלים ריקים מתוכן. אבל במסגרת חינוכית, בעיקר בין בני הנוער הרוצים לשמוע דברים ברורים וחדים, כאשר המניע המרכזי של הדובר הוא הצורך החינוכי - במקרים כאלו יש להתיר כאמור, אם זה ייעשה ברגישות הראויה. יש להדגיש שאין בכך שום היתר להשמיץ ולשקר, אלא לומר: ראו להיכן הגיע אדם שמנותק מתורה, ראו איך הפך את דעתו - יום אחד אין אוהב יישוב הארץ יותר ממנו, ולמחרת הוא בא לעקור, להשחית ולקלקל³⁷.

סיכום

אכן, משימה לא פשוטה היא לנהל מאבק, שעה שאחרים נוסעים באוטוסטראדת מידע ללא גבולות ומגבלות, ואילו הציבור והיחיד הדתי מוגבלים ברמזורים ותמרורים בד' אמותיה של הלכה. אך עם כל המורכבות והקושי, זה בהחלט אפשרי, מרסן, ומרומם. זכור נזכור שאין המאבק אישי, ולא עליך המלאכה לגמור, אך אי אתה בן חורין להיבטל ממנו.

37. היתר זה הוא מסוג ההיתר של השימוש בביטוי "לדיראון עולם". אך כאן אין צורך בהתראת בית דין, אלא **בעצם ההבנה האנושית הפשוטה שמהתחברות לאנשים כאלו הסכנה החינוכית מרובה**.